

TÜRKÇENİN KÖKEN BİLGİSİ SÖZLÜĞÜNDE ALINTI SÖZCÜKLERİN YAZIMINA DAİR NOTLAR*

Hatice ŞİRİN**

Öz: Türkoloji literatüründe, Türkçedeki alıntı sözcüklerle ilgili çok sayıda etimolojik çalışma mevcuttur. Bunlar arasında Stanisław Stachowski, Gustav Meyer, Andreas Tietze, Robert Dankoff, Hasan Eren, Marek Stachowski gibi Türkologların ünlü eserleri ilk olarak akla gelenlerdir. Mezkur bilim insanlarının çalışmalarında, köken bilgisi açıklamaları, bazen çok detaylı, bazen de pragmatik amaçlara bağlı olarak kısa ve net olarak verilir. Alıntı sözcüklerin köken bilgisi sözlüklerindeki yazılış ilkelerinin belirlenmesi ve sınırlandırılması ise, Türkolojinin önemli problemlerinden biri olarak durmaktadır. Bu makalede Türkçedeki alıntı sözcüklerin etimolojilerinin yazılışında izlenmesi gereken ilkeler ve bunların köken açıklamalarında karşılaşılan problemler tartışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: sözlük alıntısı, Türkçede alıntılar, köken bilgisi, köken bilgisi sözlüğü.

Notes on the Writing of Loan Words in the Etymological Dictionary of Turkish

Abstract: There are many etymological studies on loan words in Turkish. Stanisław Stachowski, Gustav Meyer, Andreas Tietze, Robert Dankoff, Hasan Eren, Marek Stachowski are the first scholars that come to mind who have studies on this subject. In the studies of the aforementioned scholars, the etymologies of the loan words in Turkish are sometimes outlined briefly and sometimes given in detail. Defining the compiling principles of the loan words in the etymological dictionaries stand as one of the important issues of Turcology. In this paper, the principles that should be followed in compiling the etymologies of loan words in Turkish and the problems that can be encountered will be discussed.

Key words: lexical borrowing, loan words in Turkish, etymology, etymological dictionary.

Alıntı sözcük (loanword) veya sözlük alıntısı (lexical borrowing), iki dil birbiriyle temasa geçtiğinde ve / veya donör dilin konuşurlarıyla alıcı dilinkiler belli bir ölçüde iki dillilik sergilediğinde, sözcüğün doğrudan veya dolaylı olarak dile intikali (borrowing, transfer[ence], copying) sonucunda ortaya çıkar (Bowden 2005: 620). Bir dilden başka bir dile geçen ögeler (borrowings), madde ödünçleme (material / matter borrowing) ve yapısal / kalıp ödünçleme (structural / pattern borrowing) adı verilen iki temel yolla gerçekleşir. Alıntı sözcükler (loanwords) olarak da bilinen madde ödünçleme, ses-anlam çiftlerini (leksemeler veya leksem tabanları, bazen sadece ekler ve bazen de söz öbekleri); yapısal ödünçleme ise, sentaktik, morfolojik ve semantik kalıpları içerir. Madde ödünçlemenin (material borrowing, loanwords) en önemli türü sözlük alıntılarıdır (loanwords). Anlam aktarmaları (loan shifts / semantic extensions) ise yapısal ödünçlemenin bir türüdür (Haspelmeth 2009: 39; Mott-Laso 2019: 158).

Dilbilimciler alıntıların sebebini, genellikle gereksinim / bilgi / kültür alıntıları (cultural borrowings) ve özent / prestij alıntıları (prestige / core borrowings) olarak

* Bu yazı, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda (27.09.2021) sunulan bildirin düzenlenmiş biçimidir.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir / TÜRKİYE. E-posta: hatice101@yahoo.com, ORCID No: 0000-0003-3194-6176

ikiye ayırsalar da (Durkin 2009: 142; Karaağaç 1997: 499), Haspelmath'ın önerdiği iyileştirici alıntılar (therapeutic borrowings) da literatürde kabul görmüştür. İyileştirici alıntılar, tabu sözcüklerden ve eşseslilikten kaçınmak amacıyla yapılan ödünçlemelerdir (Haspelmath 2009: 50)

Tarihsel dilbiliminde, bir dilin başka bir dili etkilemesi, A dilinin etkileşimde bulunduğu B dilinin konuşurlarından sosyal olarak aşağıda, yukarıda veya onlarla eşit olmasına bağlı olarak altkatman (substratum), üstkatman (superstratum) ve yankatman (adstratum) etkiler olarak sınıflandırılır (Smith 2005: 601). Farklı bir topluluğun politik kontrolünde yaşayan gruplar, dominant grubun dilinden idari terimler alabilir veya istilacı bir topluluk, teknik ve ekonomik açıdan yerli nüfustan üstün olsa bile, onlardan yerel flora ve fauna terimlerini ödünçleyebilir (Haspelmath 2009: 1-2). Türklerin *kagan*, *katun* gibi unvanları Ruan-Ruanlardan aldığı düşüncesi (Shiratory 1945; TMEN III: 1161, vd.) veya Avustralya yerli dili Yimidhrr'den İngilizceye geçen *kangaroo* (OED Online), Brezilya yerli dili Tupi'den İspanyolcaya geçen *ananas* (Webster Online), Tatarcadan Rusçaya geçen *kabak* (Fasmer 2003: 148) bu bağlamdadır. Bu örnekler, alışverişlerin rotasının genellikle üstkatmandan altkatmana doğru olsa da, bunun tersinin de görüleceğini gösterir.

Alıntı sözcükleri, dilin öz / yerli (native) sözcüklerinden ayırt etmenin evrensel kıstasları vardır. Bunlar tarihi ölçüt, sesbilimsel ölçüt, sesbilimsel ve tarihsel ölçütlerin birleştirilmesi, biçimbilimsel ölçüt ve anlambilimsel ölçüt olarak tasniflenir (Stachowski 2011: 24-34). Genelleştirecek olursak, bir dildeki kimi sözcüklerin biçim ve anlamları, ikna edici bir dil temasının gerçekleştiği farklı bir dildeki biçim ve anlamlarla örtüşüyorsa ve benzerliğin başka bir açıklaması yapılamıyorsa, dilbilimciler bu sözcüklerin alıntı olduğunu belirler. Alıntı sözcükler, çoğunlukla ve dar anlamıyla, söz öbekleri değil, birer sözcüktürler (lexeme) ve alıcı dilde normal şekilde analiz edilemeyen birimlerdir. Bununla birlikte bir alıntı, bazen birleşik sözcük, hatta öbek veya cümle bile olabilir; ama alıcı dile girdiğinde bu iç yapısını kaybeder (Haspelmath 2009: 37). Türkçedeki *alaturka* (< İt. *al la franca* “Frenk usulünce”); *dilber* (Far. *dilbar* a.m. [*dil* “gönül” + *-bar* “taşıyan, götüren”]), *kargatulumba* (< İt. *carica* [*caricare* “yüklemek” fiilinin emir hali] + *tromba* “tulumba, eski zamanlarda tulumbacıların sırtlarında taşıyarak yangına koştukları pompa” (Tietze 2002 I: 64, 551-552; Tietze 2009: 137) gibi örnekler, buna örnek teşkil edebilir. Farsça ve İtalyancada şeffaf olan bu yapılar, Türkçede monomorfemiktir ve Türkçe konuşurları tarafından analiz edilemez. Ancak, bir dil başka bir dilden çok sayıda benzer birleşik sözcüğü aldıysa ve birleşikteki ögeler başka sözcüklerde de görülüyorsa, alıcı dil konuşurları için sözcüğün yapısı şeffaflaşabilir (Haspelmath 2009: 37). Farsça kökenli *çilehâne*, Fransızca kökenli *arkeoloji* gibi.

Öz / yerli (native) sözcükler, etimolojileri bir dilin bilinen en eski basamağına kadar götürülebilir birimlerdir (Meyer 2005: 139). Ama bir dilin yazılı en eski basamağında var olan bir sözcüğün bile alıntı olabileceği göz ardı edilmemelidir. Bu noktada, Batılı dil bilimciler İng. *mother* (< Proto-Hint-Avrupa **mātēr*) veya *ten* (< **dekm*) gibi epey eski bir proto-dilde rekonstrüke edilen sözcüklerin bile, daha eski bir basamakta başka bir dilden alınmadıklarından emin olamadıklarını söylerler (Happelmath 2009: 38). Türkçenin en eski belgelerinde geçen *yinçü*'den (< Çin. *chên-chu*) veya *balbal*'dan (< Moğ **barumal*) hemen hemen emin olduğumuz halde *tenri*'nin hala tartışılıyor olması (Georg 2001) bu bağlamdadır. O halde, alıntı sözcükleri belirleyebiliriz, ama “alıntı olmayan”ları mutlak olarak belirleyemeyiz. “Alıntı olmayan” bir sözcük, alıntı olup olmadığı hakkında bilgimizin olmadığı bir birimdir (Happelmath 2009: 38).

Köken bilgisi sözlüklerinde, sözcüğün alıntı olduğunun saptanmasının ardından bu birimler 1. alıntının kökenini ve donör dildeki (donor / source / model language) biçim ve anlamını belirleme 2. alıntının türünü ve alıcı dildeki (recipient / borrowing / replica language) anlamını belirleme 3. alıntının adaptasyon sürecinde geçirdiği biçimsel değişiklikleri belirleme 4. tanımlama olmak üzere dört ilke doğrultusunda yazılır.

1. Alıntının kökenini ve verici (donor) dildeki anlamını belirleme: Bu basamakta, donör dil ile nihai köken arasındaki sınırı çizmek hayati önem taşır. Sözlük alıntıları (lexical borrowing), iki dil birbiriyle temas geçtiğinde ve kaynak dilin konuşurlarıyla alıcı dilinkiler belli bir ölçüde iki dillilik sergilediğinde ortaya çıktığı için (Bowden 2005: 620), sözlük yazarının temas dil olgusundan habersiz olmaması gerekir. Örneğin; Japonca kökenli *kamikaze*'nin Türkçeye hangi dilden girdiğini belirlemek bazı zorluklar içerirse de, tanımlama ilkesi çerçevesinde yapılacak bir araştırmayla zorluğun üstesinden gelmek mümkündür. 2. Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan bu sözcük, Türk basınında ilk defa 1945 tarihli Washington kaynaklı haberlerde geçtiğinden¹, bu sözcüğün Türkçeye (nihai kökeni Japonca olsa da Japoncadan değil) Amerikan İngilizcesi aracılığıyla girdiği net biçimde söylenebilir.

Kimi durumlarda ise donör dili saptamak çok zor, bazen de olanaksızdır. Özellikle, çok eski bir alıntı söz konusu olduğunda, bu alıntının gelmiş olabileceği donör adaylarının sayısı arttığında ve alıntı sözcüğün gezgin (wanderwort) olduğu durumlarda kesin sonuçlar çıkarılamayabilir (Haspelmath 2009: 45). *Abanoz* ve *anason*'un² bazı sözlüklerde Yunanca ve Rumca (TDK TS), bazılarında Arapça veya Farsça (Tietze 2002: 3; Kubbealtı Lugati) gösterilmesi gibi³. Böyle bir durumda, *kamikaze* örneğindeki gibi alıntının geçtiği en eski metinlerin ve bu metinlerdeki biçimlerin saptanması ve bunların donör dil adaylarındaki verilerle senkronik olarak karşılaştırılması gerekir gerekir. Bütün bu işlemlerin sonunda bile alışverişin yönü muğlak kalabilir. Birbirinden farklı dillerle senkronik teması olan Türkçe gibi diller söz konusu olduğunda, herhangi bir alıntının sadece tek dilden değil, iki hatta üç dilden giriş yapabileceği hususunu unutmamak gerekir. Sözlük yazarının, aracı dili bire

¹ “Washington (A.A.) Bahriye Bakanlığı, Japon uçaklarının Amerikan gemilerine karşı intihar hücumlarında bulunduğuna dair olan haberler üzerinde muhafaza etmekte olduğu sükûta nihayet vermiştir. Amiral Nimitz, Japonların bir kaç aydanberi sayısı gittikçe artan uçaklar kullandıklarını söylemiştir. Japonlar bu uçaklara “**Kamikaze**” adını veriyorlar. Bu, her Japon tayyarecinin tayyaresile beraber bir Amerikan gemisinin üzerine atılarak kendisini feda edeceğini ifade etmektedir.” (Akşam Gazetesi, 16.04.1945); “Amerikan Bahriye Bakanlığı, bu sözü inceliyerek Japonya'nın geçen kıştanberi kullanmış olduğu iki yeni hava silâhının sırrını açığa vurmuştur. Bu silâhların ismi ‘**Kamikaze**’ ve ‘*Baka*’dır.” (Ulus, 29.06.1945)

² *Abanoz*, Türkçede 14. yüzyıl metinlerinden itibaren belgelenir ve bu dönem metinlerine أبانوس (*abnūs*, *abanūs* / *ebenus*) yazımıyla kayıtlıdır. Türkçeleşme sürecindeki *abanus* ve *abanos* ara biçimleri Carradori (1650), Clodius (1730), Zenker (1866) gibi Batılı sözlükçüler tarafından kaydedilir. *Abanoz* biçimi, Viguier'in *Éléments De La Langue Turque* (1790) adlı eserinde tanımlanır (Kartallıoğlu 2016: 111). 17. yüzyılda *ebenūs*, *ebenos*, *abenos* (ابنوس) varyantları da tespit edilir (Meninski 1680: 32). Redhouse ve Şemseddin Sami, Farsçadan geçtiğini kaydeder. Sözcüğün Türkçeye uyarlanmasında Yunanca *εβενοç* biçiminin etkisi; hatta Yunanca biçimin de Türkçeye geçmiş olabileceği (yani sözcüğün hem Farsçadan hem de Yunancadan alınmış olabileceği) göz ardı edilmemelidir.

³ *Abanoz*, TDK Sözlük'te Yunanca, Kubbealtı Lugati'nde Farsça (Far. *ābnūs* < Yun. *ebenos*), Tietze ve Stachowski sözlüğünde Farsça veya Arapça (*abanūs/abnūs* < Yun. *εβενοç* (*ébenos*); *anason*, TDK Türkçe Sözlük'te Rumca, Kubbealtı Lugati'nde Arapça (Ar. *anisūn* < Yun.); Tietze sözlüğünde Arapça (Ar. *anisūn/yansūn*); Stachowski sözlüğünde Arapça (Ar. *anisūn* ~ *ānisūn* id. < bgr. *ānison*) olarak kayıtlıdır.

indirmek veya donör dillerden birini seçmek gibi bir zorunluluğu yoktur. Sözlük yazarının görevi *abanoz*, *afyon*, *anason*, *sigara*, *kahve*, *çay* vb. gezgin (wanderwort) sözcüklerde karşılaşılan karışık rotayı, tarihsel ve dilbilimsel olgular çerçevesinde tüm yönleriyle göstermektir⁴.

Alıntı bir sözcük, çok eski olmasa bile birden fazla muhtemel donör dilden gelmiş olabilir ve sözcüğün hangi dilden geldiğine karar verilemeyebilir. Bu, özellikle birbiriyle ilişkili birkaç dilin donör aday olması durumunda ortaya çıkar (Haspelmath 2009: 45). Örneğin, Türkçede 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren görülen *abaküs*'ün, Türkçeye Hint-Avrupa dillerinden geçtiği açıktır; ama verici dilin İngilizce (*abacus*) mi Almanca mı (*abakus*) olduğu açık değildir (Fransızcası *abaque* olduğundan bu dilden geçmiş olmamaz.). Buna benzer tek dil-çok dil ilişkisinin görüldüğü durumlarda, farklı donör dil seçenekleri verilmelidir (Haspelmath 2009: 45). *İzbe* sözcüğü Türkçeye Slav dillerinden birinden geçmiştir. Ama hangisinden? TDK TS'e göre Rusça, Hasan Eren ve Kubbealtı lugatine göre Bulgarca, Nişanyan'a göre Rusça / Bulgarca, Stachowski'ye göre Slavca (Örn. Bulgarca, Sırpça), Tietze'ye göre Slavca (Rusça, Ukraynca, Bulgarca, Sırpça, Hırvatça, Slovence)'dendir. Bu sözlüklere bakılırsa, *izbe*'nin Slav dillerinden girdiği açık olsa da Türkçeye giriş rotası karanlıktır. İşte böyle durumlarda tek bir donör dilden değil, donör dillerden veya “donör aileler”den (donor families) söz edilmelidir (Haspelmath 2009: 45) ve sözlük yazarı bu durumu açıklayarak donör dil(ler)i “Slav dilleri” olarak kaydetmelidir.

Bu türden örnekleri bir yana bırakırsak, leksikograflar, çoğu zaman ses, biçim ve anlama bakarak, dildeki alıntıların rotasını belirleyebilir; ancak A dilinden B diline geçen bir alıntıya C dilinden alınmış sözcüklerin “telaffuzu giydirilerek”, sözcüğün rotası yine karışabilir. Bu konuda, Tietze'nin *aforizm / aforizma* maddesindeki açıklamalara göz atmakta yarar var: “İkinci varyanttaki *-a* ünlüsü telaffuzu kolaylaştırmak için Türkçede ilâve edilmiştir. (krş. *romatizma*). Kelimenin doğrudan doğruya İtalyanca *aforisma/aforismo*'dan alınmış olmasına yeniliği, Yunancadan alınmış olmasına tematiği mânidir... Fr.'dan alınan kelimelerin sonuna bir /a / ilâvesinin başka bir izahı da olabilir: 19. asrın ortasına kadar Avrupa'dan alınan kelimelerin ekseriyeti İtalyanca'dan geliyordu. O eski alınmalarda kelimelerin sonunda umumiyetle bir ünlü, /a /, /e /, /i / veya /o / vardı. Fr.'dan giren yeni kelimelere yapılan ünlü ilâvesi belki bir nevi İtalyancalaştırma ameliyesi telâkki edilebilir. Bunun aksi de vakidir, yâni bâzen bir İtalyanca kelimeye Fransızca telâffuz giydirilmiş olur.” (Tietze 2002: 33). Türkçede buna benzer bir “ameliye”, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngilizce sözcüklere Fransızca telaffuzların tatbik edilmesinde görülür (Akalın 2007: 484). Bu durum ise, alıntı adaptasyonu, entegrasyonu veya yerleşmesi (loanword adaptation, loanword integration, accommodation, assimilation and nativization) gibi terimlerle anılır. Türkçeye İngilizceden giren bir sözcüğün Fransızca telaffuzla yaygınlaşması (*akreditasyon* < İng. *accreditation* gibi), Türkçe konuşurların İngilizceden çok Fransızca alıntılara alışması, onları daha çok benimsemesinden kaynaklanır.

İtalyanca, Fransızca, İngilizce gibi dönemsel ve o dönem için Türkçenin dinamik temaslar yaşadığı Batı dillerinden alınan sözcüklerde karşılaşılan bu olgunun Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerde yaşanıp yaşanmadığı konusu incelenmemiştir. Köken bilgisi sözlüğü yazarının önündeki problemlerden biri de Türkçedeki alıntılarının en

⁴ Bu bağlamda, Eski Uygurca metinlerde belgelenen *abinus* biçiminin (UW: 36; Wilkens 2021: 2) de, aracı dil bilinmese bile, evrensel dilbilimi prensipleriyle (*abinus* << Gr. *ἄβινος*) gösterilmesi zaruridir.

yüksek oranını oluşturan Arapça sözcüklerin Türkçeye girdiği kanaldır. Kimi araştırmacılar, Arapça sözcüklerin büyük bir kısmının ve en eski tabakasının Türkçeye, Farsça aracılığıyla girdiğini düşünürken (Tietze 2002 I: 1, 24), kimileri Türkçedeki Arapça ve Farsça alıntılarla ilgili bilgilerimizin hâlâ yetersiz olduğunu düşünür ve bazı durumlarda donör dilin kuvvetle muhtemel Klasik Arapça olmadığına bilinmesine rağmen kesin yargılardan kaçınır (Stachowski 2019: 6). Türkçeye Farsça kanalıyla geçtiği kesin olan soru zarfı *acaba* (< Far. 'acebā (عجبا) "Şaşırtıcı! Tuhaf!" < Ar. 'aceben (عجبا) "Ne tuhaf! Ne şaşırtıcı!") gibi sözcükleri bir yana bıraktığımızda, önümüzde duran çok sayıda Arapça kökenli sözcüğün Farsça kanalıyla geçtiğinin kesin kanıtlarını sunan ve bunları belli ölçütlere bağlayan bir çalışma henüz yoktur. Kuşkusuz, Türkçe-Farsça (veya daha geniş ölçüde İrani diller) dil temaslarının Türkçe-Arapça dil temasına oranla çok daha yüksek olması bize bir fikir verir; ama özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı coğrafyalarda Farsça aracılığıyla geçtiğini düşündüğümüz kimi sözcüklerin sadece Farsça değil, Arap diyalektleri aracılığıyla geçmiş olabileceği varsayımını da elememek gerek.

Bu aşamada sözlük yazarı, donör dil hakkında literatürde kesin bir uzlaşma varsa -ki çoğu alıntının dildeki kaynağı bellidir- donör dili belirtebilir. Uzlaşma yoksa, belirgin bir dilin lehine şahsi ve duygusal görüş belirtmemesi, sözcüğün kaynağıyla ilgili literatürdeki tartışmaları sözlük maddesi yazım ilkelerinin sınırlarından çıkmadan özetlemesi gerekir.

2. Alıntının türünü ve hedef dildeki anlamını belirleme:

Sözcük ödünçlemeleri (material borrowing, loanwords) iki gruba ayrılır: A. Telaffuzunda ve biçiminde küçük değişikliklerle bütün olarak alınan safkan alıntılar (pure loanwords) B. Sözcüğün bazı parçaları alınan alıntı alaşımları / harmanları (loanblends). Safkan alıntıları, alıcı dilin fonolojisine veya morfolojisine uyarlamak için bilinçli bir çaba sarf edilmez. Bununla beraber, telaffuzda belirli intibakların olması, alıcı dilin fonetiğine uyması kaçınılmazdır. Yerli fonolojiye adaptasyon, özgün biçimi tamamen belirsiz (opaque) hale getirebilir. (Winford 2003: 43; Mott-Laso 2019: 157). Türkçeye Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce vd. dillerden geçen sözcüklerin çoğu safkan alıntıdır. Bunlar arasında *kalem*, *pervaz*, *sahtekar*, *asansör*, *kapitülasyon* gibi özgün biçimi açık / saydam (transparent); *çamaşır*, *kargatulumba*, *subasmanı* gibi özgün biçimi belirsiz (opaque) olanlar vardır.

Haugen tarafından türetilip literatüre giren alıntı alaşımı / harmanı (loanblend) terimi, anlaşılabilir bir yabancı model içeren melez (hybrid) yapıları tanımlamak için kullanılır (Haugen 1950: 215). Bu yapılar, bir çok araştırmacı tarafından alıntı sözcükler (loanwords) ile anlam aktarmaları (loan translations) arasında bir kategori olarak tanımlanır (Durkin 2009: 138). Arapça *kibrûk* "sülfürük" (İngilizce *sulfuric* ~ Fransızca *sulfurique*'ten); Makedonca *filmadžija* (< İngilizce *film-maker*'dan, Türkçe +*ci* ekiyle); Rusça *космонаем* *kosmonavt* (İng. *astronaut*'tan); Türkçe *işkolik* (< İngilizce *workaholic*'ten) vb. sözcükler bu kategoridedir. Bir doktrini, teoriyi, felsefeyi, akımı veya patolojik bir durumu karşılayan adlar yapan İng. *-ism* (Fr. *-isme*) ekli sözcüklerdeki ekin Arapçada *-iyyah* ile karşılaşılmasıyla ortaya çıkan alıntı alaşımları (loanblends) ilgi çekicidir: İng. *liberalism* > Ar. *librâliyyah*; İng. *radicalism* > Ar. *râdikâliyyah*; İng. *sadism* > Ar. *sâdiyyah*; İng. *masochism* < Ar. *mâsuhiyyah* vb. (Badarneh 2007: 142-143).

Alıntı alaşımları (loanblends) kanıtlanması kolay olmayan bir alıntı türüdür. Zira, melez veya yabancı görünümlü öğelerin çoğu hiç bir şekilde ödünçleme olmayıp alıntı temelli türetimlerdir. Yani, bir dile daha önce girmiş malzemeyle o dilde türetilmiş

sözcüklerdir. Bu sözcükler, etimolojik olarak alıntılarla ilişkilidir, ama alıntı sayılamazlar (Haspelmath 2009: 39). Bunlar, alıntı alışmaları gibi sadece leksemeleri değil, ekleri de kapsar. İki alıntı ögenin donör dilden bağımsız olarak ve donör dilde kalıbı bulunmaksızın alıcı dilde birleştirilmesiyle veya bir alıntı ve bir yerli ögenin birleştirilmesiyle türetilen sözcükler, bu kategoriye girer. Dolayısıyla köken bilgisi sözlüklerinde bu tür sözcüklerin Türkçede türetildiğini belirtip ögelerini ayrıca açıklamak gerekir. Buna dair iyi bir örneği Stachowski 2011’de buluruz: Türkçeye Fransızcadan geçen *patron* ve Slav dillerinden geçen *çariçe*, *kraliçe* sözcüklerindeki -*içe* ekiyle türetilen *patroniçe*. *Patroniçe*, ne Fransızcada ne de Slavcada görülür. Bu nedenle, “kökü Fransızca, eki ise Slavca olduğu halde yüzde yüz Türkçe bir kelimedir.” (Stachowski 2011: 28). *Bankamatik*, *çaykolik* gibi iki ögesi de alıntı olan veya *dokunmatik* (Öner 2011: 486-488), *atmasyon*, *aşırımaşyon*, *aşırımento* gibi ögelerinden biri Türkçe olan sözcükler de bu gruptadır. Bunlar safkan alıntılar kullanılarak Türkçede türetilmişlerdir, ama bunların donör dillerde kalıpları bulunmaz. Dolayısıyla bunlar Türkçede türetilmiş melez sözcüklerdir ve alıntı sayılamazlar. Bu tür melez yapıların, Türkçede ekleme dışı kelime yapımına dahil edilmesi gerekir.

Leksik ödünçlemenin sonuçlarından biri de, donör dilin etkisi altında, alıcı dildeki sözcüklerde ortaya çıkan anlam aktarmalarıdır (loanshifts). Bu ödünçleme türü, donör dildeki sözcüğün biçiminin değil, anlamının alınmasıdır ve daha kapsayıcı bir terim olan anlam ödünçlemesi (semantic borrowing) altında da incelenebilirler. (Durkin 2014: 8). Bunlar üç gruba ayrılır: A. safkan anlam aktarmaları (pure loan translations, calques), B. serbest anlam aktarmaları (loan renditions), C. yabancı bir sözcük modelinde yerli sözcüğün anlamının genişlemesi (semantic loans [extension]) (Mott-Laso 2019: 157-159).

A. Özel bir alıntı türü olan safkan anlam aktarmaları (kalkalar), donör dildeki bir sözcük veya söz öbeğinin alıcı dile literal çevirisiyle ortaya çıkan yeni sözcük(ler)dir. Bir başka ifadeyle, donör dildeki sözcüğün yapısının, alıcı dilde yeni bir sözcük türetilerek taklit edilmesidir (Durkin 2014: 8). Örneğin Farsça *mâh-ı ‘asel* (ماه عسل) İngilizce *honeymoon*’dan; Kazakça *суық соғыс* (suviq sogıs), Rusça *holodnaya voyna* (холодная война) aracılığıyla İngilizce *cold war*’dan; Azerbaycan Türkçesi *qara yumor*, Rusça *çerniy yumor* (чёрный юмор) aracılığıyla Fransızca *humour noir*’dan; Tatarca *ten sakçısı* (тән сакчысы), Rusça *telohranitel’* (телохранитель) aracılığıyla İngilizce *bodyguard*’dan; Farsça *mavera-ı benefş* (ماورا بنفش) İngilizce *ultraviolet*’ten; Türkçe *benmerkezci*, İngilizce *egocentric*’ten, Lübnan Arapçası *cevvâl* “cep telefonu”, İngilizce *mobile* (*phone*)’dan safkan anlam aktarması yoluyla türetilmiş sözlük birimleridir⁵.

⁵ Örnekler çoğaltılabilir: Türkçede *Büyükayı* “Ursa major” teriminin, Far. *dubb-i akbar* teribinden, buna karşılık örneğin Kırgızcanın Talas ağzındaki *çoñ ayū* “büyükayı” (*çoñ* “büyük” < Çince 重 zhòng “heavy; weighty”) ve Hakaşcanın Kızıl ağzındaki *uluñ aba* a.a. (< *uluñ* “büyük” + *aba* “ayı”) terimlerinin Çinceden veya Rusçadan anlam aktarması olabilecekleri hususunda bkz. Li 2014: 163-165. Kutadgu Bilig ve Karahanlı Türkçesi Kur’an Tercümesi’nde geçen Türkçe İslami terminolojinin büyük bir kısmının Arapça ve Farsçadan kopyalandığı da bilinmektedir (Eker 2010). Osmanlı Türkçesinde 17. yüzyıldan itibaren belgelenecek olan *arkadaş* (< *arka* “arka; sırt; destek” + *daş*) (Tietze 2002: 121) da buna iyi bir örnektir. Orhun ve Uygur Türkçesinde “arkadaş” için *adaş* ve *eş*; Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde mezkur iki sözcüğün yanında *koldaş* kullanılır (EDPT: 72; 253; 619). *Arkadaş*, Farsça *ham-pušt* (Far. *pušt* “arka, sırt”)’tan, 19. yy’a dek egemen olan TTü. *ayakdaş* a.a. ise Farsça *ham-pāy* همپای “yoldaş”

B. Serbest anlam aktarması (loan rendition), donör dildeki bir söz veya söz öbeğinin bir kısmının tercüme edilmesi, diğer kısmınınsa yerli dildeki yakın veya benzer anlamlı bir sözcüğün seçilmesiyle türetilen yeni sözcüklerdir. Amerikan İngilizcesinde literal anlamı “gök kazıyıcı” olan *skyscraper* “gökdelen”den serbest anlam aktarmasıyla Almancada *Wolkenkratzer* (*Wolken* “bulut” + *kratzer* “kazıyıcı”) sözcüğünün türetilmesi gibi (Weinreich 1953: 51). *Skyscraper* kimi dillerde safkan anlam aktarması ile (Rusça *небоскреб* *neboskreb* [*небо* “gök” + *скреб* “kazıma”]; Farsça *آسمان خراش* *āsmān-hirāš* (Far. *āsmān* “gök” + *hirāš* “kazıyan, tırmalayan”); kimi dillerde ise serbest anlam aktarması (loan rendition) ile türetilir: Türkçe *gökdelen*, Azerbaycan Türkçesi *göydelen*, Türkmençe *gök bina*, Kırgızca *асман тиреген имарат* (*asman tiregen imarat*) vb.

Farsça *şibh-i cezāre* *شبه جزیره* (Far. *şibh* “benzer” + Ar. *cezāre* “ada”) ve Fransızca *péninsule* (< Lat. *paeninsula* “yarımada”, literal çevirisi “neredeysede ada”) sözcüklerinden birinden veya her ikisinden serbest anlam aktarması (loan rendition) ile türetilen Türkiye Türkçesi *yarımada* sözcüğü de bu kategoriye girer.

C. Yabancı bir sözcük modelinde yerli sözcüğün anlamının genişlemesi (semantic loans, semantic extensions, semantic calques): Bu kategoriye giren sözcüklerde, donör dildeki bir sözcüğün karşıladığı kavram, alıcı dile ait bir sözcüğe yüklenir (Mott-Laso 2019: 160). Bir başka ifadeyle, mevcut yerli (native) dildeki leksemlere yabancı bir modelin anlamı veya anlamının bir parçası yüklenir (Durkin 2014: 9). Bunlar ödünçlemenin belki de en sık rastlanan, ama kanıtlanması en zor örnekleridir (Kastovsky 1992: 309). Örneğin, Lehçe ve Çekçe de aslen “kilit” anlamı taşıyan *zamek*’e, Almancada “kilit; şato” anlamlı *Schloss* sözcüğünün etkisiyle “şato” anlamı yüklenmesi bu yolla gerçekleşir (Mott-Laso 2019: 160).

Türkçe *ada*’nın tapu ve kadastroculuktaki karşılığı (“çevresi yollarla belirlenmiş olan arsa ve böyle bir arsayı kaplayan yapılar topluluğu”), Fransızca aynı anlamları taşıyan *îlot* (*urbain*) (“adacık; çevresi yollarla sınırlanmış evler topluluğu”) etkisiyle ortaya çıkar. Türkçeye Farsçadan mimarlık terimi olarak geçen *sütun* sözcüğünün “gazete, dergi, kitap vb. yazılı şeylerde, sayfanın yukarıdan aşağıya doğru ayrılmış olduğu dar bölümlerden her biri” anlamı da, Fransızca hem mimarlık terimi olan hem de “gazete sütunu” anlamına sahip *colonne*’nin etkisiyle ortaya çıkar. Öner 2021’de müzakere edilen *oda* sözcüğü de bu kategoriye giren iyi bir örnektir: Türkçe *oda* sözcüğüne “ticaret odası” anlamı Fr. *chambre* a.a. etkisiyle verilir. (Öner 2020: 179). Bu türden anlam yüklemeleri, son derece sinsi ve anlaşılması güç anlam aktarmaları olup bir toplumdaki derin ve şiddetli bir kültürel değişikliğin mevcut kelime dağarcığına uzun vadeli etkisidir (Mot-Laso 2019: 160). Türklerin Budizm, Manihaizm ve İslamiyeti benimsemesinin ardından Eski Türkçe inanç terminolojisinin anlamlarını genişletmesi, böylece Eski Türkçede *ıduk*, *yazuk*, *ugan* gibi sözcüklerin sırasıyla Budizmin, Manihaizmin ve İslamiyetin “kutsal”ı, “günah”ı ve “Tanrı”sı anlamını kazanması bu çerçevede değerlendirilebilir; ancak doğrudan bu konuyla ilgili yapılmış bir çalışma henüz yoktur. Bu nedenle köken bilgisi sözlüğü madde yazarının bu türden anlam yüklemelerini, kendi akademik birikimiyle birlikte göz önünde bulundurması son derece önemlidir. Örneğin, *alan* maddesi yazılırken sözcüğün aslen “(dağda, ormanda) düz, açık ve geniş toprak zemin” anlamındayken, “bir uzmanlık ve çalışma

sözcüğünden anlam kopyası olmalıdır (Krş. Nişanyan sözlük). Far. *pāy-ı šīr* (پای شیر) “bir çiçek türü”, Ar. *riclü’l-esed* (رجل الأسد) a.a. ve Ar. *keffü’l-esed* (كف الأسد) a.a. adlarının sırasıyla “aslan ayağı” ve “aslan pençesi” olması, Türkçedeki maruf çiçeğin adının da anlam kopyası olduğunu düşündürür.

konusunu içeren saha” anlamının Türkçeye İngilizce *field*’dan aktarıldığı mutlaka belirtilmelidir.

3. Alıntının adaptasyon ve entegrasyon sürecinde geçirdiği biçimsel değişiklikleri belirleme: Donör dilden gelen sözcüklerin fonolojik, ortografik, morfolojik ve sentaktik özellikleri, genellikle alıcı dilin sistemine uygun değildir. Bu sözcüklerin alıcı dile uyum sağlaması için geçirdiği değişikliklere alıntı adaptasyonu veya entegrasyonu (loanword adaptation / loanword integration) denir (Haspelmath 2009: 42). Alıntı adaptasyonu alıntının yaşına, alıcı dil konuşurlarının donör dil bilgilerine ve donör dile karşı tutumlarına göre değişkenlik gösterebilir. Şayet donör dil iyi biliniyorsa ve / veya alıntı sözcük dile yeni girmişse, alıcı dil konuşurları alıntıyı dillerine adapte etmeyebilirler (Haspelmath 2009: 42). Alıntıların adaptasyon ve entegrasyonunda, alıcının eğitim seviyesi ve verici dilin prestiji önemli etkenlerdir (Stachowski 2011: 40)

Mükemmel bir adaptasyon, çok uzun bir zamanda gerçekleşir ve alıcı dilin fonolojik kural ve sınırlamalarını (phonotactics) bilen bir dil bilimci (dolayısıyla sözlük yazarı), alışılmadık biçimden dolayı bir alıntıyı kolaylıkla tespit eder. Alıcı dile adapte edilmeyen sözcükler, bazen yabancı (*foreignisms*) olarak adlandırılır. Almanca literatürde geleneksel olarak *Fremdwörter* “yabancı sözcük” ve *Lehnwörter* “adapte / entegre / yerleşmiş alıntı” ayrımı yapılır; ama bir sözcüğün alıcı dil konuşurları tarafından alıntı olarak tanınması çok daha karmaşık bir meseledir ve adaptasyon bunlardan sadece biridir. Entegrasyon ise, donör dilden geçen bir sözcüğün alıcı dilin tam üyesi olması için geldiği aşamadır (Haspelmath 2009: 42-43).

Şayet çok sayıda alıntı yalnızca tek bir donör dilden geçtiyse, adaptasyona daha az ihtiyaç duyulur ve donör dilin kalıpları, alıcı dile alıntılarla birlikte aktarılır (Haspelmath 2009: 43). Türkçede bunun en iyi örneklerini Arapça, Farsça ve Fransızca alıntılarda görürüz: Örneğin Türkçede /j/ sesi olmadığı halde, bu sesi içeren Fransızca alıntılar (*pijama, jilet* vb.) adaptasyon ve entegrasyon sürecinden geçmemiştir. Tanzimat döneminde Frankofon Osmanlı aydınlarının, bir Fransız gibi telaffuz ettiği sözcükler yazı diline bu telaffuzlarla aktarılmış; Fransızca bilmeyen halkın dilinde ise, adaptasyonla *picama, cilet* şekillerinde telaffuz edilmiştir.

Türkçenin dil kurallarına göre /o/ ve /ö/ sesi, sözcüğün yalnızca ilk hecesinde bulunması gerektiği (Tietze 2002: 33) halde, beklenen adaptasyon ve entegrasyon sürecinden geçmeyen *aforoz, dinozor, gramofon, kolonya, korona, pantolon* gibi Fransızca kökenli alıntılarda da aynı durum gözlemlenir. Oysa halk dilinde bu sözcüklerin ikinci hece ünlüleri adaptasyonla /a/ sesine dönüşür: *aforoz*→*afaroz*, *dinozor*→*dinazor*, *gramofon*→*gramafon*, *kolonya*→*kolanya*, *korona* →*korana*, *pantolon*→*pantolon* vb. *Saksafon* ise, mezkur örneklerin dışında kalarak standartlaşmış, yani yazı diline entegre olmuştur. Bu bağlamda Nişanyan’ın “Doğru imlanın *saksafon* olması gerekir. TDK’nın tercih ettiği *saksafon* yazımı talihsizdir.” yorumu, onun alıntı sözcük adaptasyonu ve entegrasyonu olgusundan habersiz olduğunu göstermektedir.

Alıntı sözcüklerin Türkçeye uyarlanması ve entegrasyonu sürecini, Türkçenin genel ses değişimleri ve ses olayları çerçevesinde ortaya çıkarmak mümkündür. Örneğin, son sesin Türkçede ötümsüzlüğü (*şāhib* > *sahip*, *tecrīd* > *tecrit*) ses değişimiyle; sözcük başındaki ünsüz çiftlerinin başına ünlü eklenmesi (Rumca *streidia* > Türkçe *istiridye* vb.) ses olayıyla (ön seste ünlü türemesi, prothesis) ile gerçekleşen adaptasyonlardır. Türkçedeki alıntı sözcüklerin dile yerleşmesi ve yerleşmesi sürecinde geçirdiği biçimsel değişimlerin çok sayıda örneği verilebilir: Farsça *serv* سرو

> Türkçe *servi* > *selvi* (ilk aşamada son seste ünlü türemesi [epithesis], ikinci aşamada /t/ > /l/ değişmesi; Arapça ‘*aṭṭār* (عطار) > Türkçe *attar* > *aktar* (ilk aşamada ‘ayn sesinin kaybolması, ikinci aşamada aykırılışma [benzeşmezlik; dissimilation]); Farsça *çār-yak* “çeyrek” (بک چار) > Türkçe *çeyrek* (ünlülerde ön damaksillaşma ve göçüşme [methatesis]) vb.

Ses değişmesi ve ses olaylarıyla açıklanamayacak ölçüde dile entegre edilmiş alıntıların, örnekseme (analogy), aşırı düzeltmecilik (hypercorrection) veya halk etimolojisiyle açıklanabilen örnekleri olabilir. Örneğin, Fr. kökenli *kangren* (< *gangrène*)’in ilk ünsüzündeki ötümsüzleşme, *kan* sözcüğünden örnekseme (kısmi halk etimolojisi) (Tietze 2009: 99) veya aşırı düzeltmecilikten (hypercorrection) kaynaklanabilir. *Atlı karınca* söz öbeğinin ikinci ögesi *karınca* (< İt. *carrozza* “araba”) da halk etimolojisiyle ortaya çıkmış bir örnektir (Tietze 2002: 149).

4. Tanıklama: Köken bilgisi sözlüklerinde sözlük yazar(lar)ının tercihinine bağlı olarak kullanılan bir yöntem olan tanıklama, bir sözcüğün dilde geçirdiği biçimsel ve anlamsal değişme ve gelişmeleri somut bir veriye dayandırması ve bu değişme ve gelişmelerin ne zaman ortaya çıktığını kanıtlarla sunması açısından çok önemlidir. Tanıksız bir köken bilgisi sözlüğünden, örneğin Ar. ‘*aṭṭār* (عطار) > T. *attar* > T. *aktar* biçiminde bir değişme olduğu öğrenilse de, bu değişimin Türkçede görülmeye başladığı dönemle ilgili bilgiler karanlık kalır. Tanıklı sözlükte ise, sözlük yazarının yapacağı bir literatür taramasıyla, bu karanlık alana ışık tutulur: Regola del Parlare Turco’daki *actár* (Adamović 2009: 129) ve Meninski sözlüğünde vulgar kaydıyla belirtilen *achtar* (1680: 731), aykırılışmanın en geç 16. yüzyılda gerçekleştiğini ortaya koyar.

Köken bilgisi sözlüklerinde bir maddenin tanıklanmasının belirgin bir yönteminin olması gerekir: A. Sözcüğün tanıklanabildiği mümkün olan en eski yazılı metne ulaşma B. Metnin yazarı ve yazıldığı tarihin belirtilmesi C. Sözcüğün tüm örneklerde özgün biçimiyle verilmesi.

A. Sözcüğün tanıklanabildiği mümkün olan en eski yazılı metne ulaşma, sözlük yazar(lar)ının elinde sağlam ve güvenilir bir metin veri tabanı olmasıyla mümkündür. Yazılı ve basılı eserler dijital ortama aktarıldığı takdirde, tarama işi son derece pratikleşir. TDK tarafından yürütülen Türkçenin Köken Bilgisi Sözlüğü Projesi kapsamında böyle bir metin veri tabanı dijital ortamda hizmete sunulmuş olsa da, bu havuzdaki eserler henüz çok sınırlıdır. Türk dili tarihinin binlerce yazma ve basma eseri düşünüldüğünde, böyle bir veri tabanı hazırlamak, kuşkusuz çok meşakkatli ve zaman alıcı bir iştir. Bu sebeple, veri tabanının hazırlanma sürecinde sözlük yazarları kendi olanaklarıyla hazırladıkları kişisel veri tabanlarından yararlanmaktadır. Bu durum, madde yazımını hem zorlaştıran hem de yavaşlatan etmenlerin başında gelmektedir.

Türkçeye kitlesel halde 11. yüzyıldan itibaren geçen Arapça ve Farsça alıntıların en eski örneklerinin sözlükte tanıklanması, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemleri sözlük ve eserlerinin titizce taranmasıyla elde edilir. Mezkur dönemlere ait elimizdeki yayınlanmış malzemenin genişliği, bu alıntıların tespitini Batı kökenli sözcüklere oranla kolaylaştırıcı bir etmendir; ancak Türkoloji alanında ve dar anlamda Osmanlı Türkçesinde daha ziyade edebi (divanlar, mesneviler gibi) yazmaların neşredilmesi; tıp, astronomi, coğrafya, matematik, tarih, jeoloji gibi alanlardaki yazmaların ise çok rağbet görmemesi, sözlük yazarını zorlayıcı bir etken olmaktadır. Türkoloji dünyası, özellikle Tanzimat dönemini izleyen modernleşme döneminde Encümen-i Daniş üyelerinin ve Dârülfünûn hocalarının

Fransızcadan tercüme ettiği bilimsel eserlere karşı ilgisiz kalmıştır. Örneğin, Mektebi Tıbbiye anatomi hocası ve Encümen-i Daniş üyesi Osman Saib Efendi'nin (ö. 1864) August François Chomel, Elements de Pathologie Générale'den Ahkâmü'l-Emrâz (İstanbul, Darü't-Tıbaatü'l-âmire, H. 1252 /M. 1836) adıyla çevirdiği patoloji kitabı, Fransızca alıntılarının en eski örneklerini içeren eşsiz bir eserdir.

Bu dönemde Sahak Abro'nun Histoire de Charles XII (Voltaire'den), Catéchisme d'Economie Politique (Jean-Baptiste Say'dan) tercümeleri, Todoraki Efendi'nin Avrupa Tarihi Tercümesi (Louis-Philippe Comte de Segur'dan), Aleko Efendi'nin Beyânü'l Eşfâr tercümesi (Napolyon'un son savaşları hakkında) gibi henüz işlenmemiş tercümeleri (Akyıldız 2018: 41), Türkçedeki Fransızca alıntılarının en erken örneklerini içermeleri bakımından önemlidir. Burada genel olarak Osmanlı tarihleri, spesifik olarak şeriyye sicilleri, seyahatnameler, sefaretnameler gibi eserlerin de Türkoloji alanında sözlüklerinin ve dizinlerinin hazırlanmasının gerekliliği, sadece alıntılarının değil, tüm sözcüklerin daha sağlıklı tanıklanması açısından önemli bir adım olacaktır.

Örnek: Osmanlı dönemi tıp eserlerinde azot gazı, *hevâ-i memâtî* ("öldürücü gaz") ترکیbiyle karşılaşılır. Fransızca kökenli *azot* sözcüğünün geçtiği en eski metin, Osman Sâib Efendi'nin, Ahkâmü'l-Emrâz tercümesidir (H. 1252 / M.1836): "*azot* (ازوت) ya'nî hevâ-i nesîmin yüz cüz'ünde yetmiş dokuz cüz'ünü inşâ eden hevâ-i lâ-hayât..." (Osman Sâib Efendi 1252: 15).

B. Tanıklamada, alıntının geçtiği metnin yazarının / müellifinin ve tarihinin belirtilmesi, bir sözcüğün Türkçede kim / kimlerin aracılığıyla yayıldığı ve bunun ne zamandan itibaren hangi kültür dairesi aracılığıyla yazı dilinde görüldüğünü belirlemesidir. Bunun sağlıklı ve hızlı olarak yapılması, metin veri tabanlarının tamamlanmasına bağlıdır. Metin veri tabanları tamamlanmadan bir alıntının Türkçede ne zamandan beri kullanıldığı, sözlük yazarının akademik birikimine bağlı olarak yapacağı bir taramayla ortaya çıkar. Tanıklamadaki bir başka önemli husus, basılı edebi eserlerin ilk baskılarının kullanılması gerekliliğidir. Bunun sebebi, Dil Devrimi'nin ardından yapılan baskılarda yayıncıların edebi metinleri özgün biçimden uzaklaştırarak sadeleştirmeleridir. Bu, köken bilgisi sözlüklerinin madde tanıklamasında, yazarın karşılaşabileceği muhtemel en riskli durumlardan biridir.

C. Tanıklamada sözcüğün özgün biçimi, Türkçe gibi farklı alfabelerle yazılmış diller söz konusu olduğunda, transkripyon alfabesi kullanılarak yapılmalıdır. Alıntılarının dile adaptasyon ve entegrasyon sürecinde farklı biçimleri ortaya çıktıysa bunlar da ayrıca belirtilmelidir. Bu aşamada Batılıların yazdığı Latin harfli Osmanlıca gramerler, sözlükler ve konuşma kılavuzlarından yararlanmak, güvenilir sonuçlar sağlayacaktır. Örneğin, Arapça *âdem* (آدم) "Hz. Adem" in, Türkçede 16. yüzyıldan beri *adam* varyantı ve "homo (adam, er kişi)" anlamıyla tanıklandığı, Filippo Argentini, *Regola del Parlare Turcho*'daki (1533) *adám* "homo" kaydıyla (Adamović 2009: 127) ortaya çıkar.

Alfabe Devrimi'den önce Türkçeye giren Batı kökenli alıntılarının Arap harfli yazımlarının da -özgün kaynağa ulaşılabildiği takdirde- verilmesi gerekir. Örneğin, *acente* sözcüğünün Kamus-ı Türki'deki imlâsı آجنته , sözcüğün Türkçeye girdiği yıllarda da *acente* olarak telaffuz edildiğini gösterir. Veya *Alman* etnoniminin Meninski lugati ve Kamus-ı Türki'deki kayıtları, sözcüğün Türkçeye önce (16-17.yy) İtalyancadan "Alman; Alman Alpleri" anlamıyla, sonra da (19. yy.) Fransızcadan "Alman" anlamıyla girdiğini anlaşılır kılar: "*alaman* (الامان): Germanus. Alaman dağı (طاعى الامان): Alpes Germaniæ (Alman Alpleri)" (Meninski 1680 I: 373); "*Alman* (المان): Almalyalı. Cermanyalı, Cerman" (Şemseddin Sami 2010: 52).

Sonuç olarak, köken bilgisi sözlüklerinde alıntı sözcüklerin yazım süreci, yerli sözcükler kadar zor ve zaman alıcı bir dizi işlemde geçirilerek yapılır. Bu süreçte, sözcüğün alıntı olup olmadığının belirlenmesi, donör dil(ler)in tespiti, sözcüğün donör dil(ler)deki anlamı, alıcı dilde adaptasyon sürecinden geçip geçmediği, bu süreçteki biçim ve anlamları, dildeki ilk kullanımlarına dair tanımlama gibi çok sayıda faktör göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

- Adamović, M. (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*. (Çev. A. Merhan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akyıldız, A. (2018). *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Badarneh, M. A. (2007). The linguistics of loanword adaptation in Arabic with special reference to Jordanian Arabic. G. Davis ve K. Bernhardt (Ed.), *Lingua Et Linguistica 1.2* içinde (122-152. ss.). London: Shakespeare Centre Press and Lulu Enterprises.
- Bowden, J. (2005). Lexical Borrowing. P. Strazny (Ed.), *Encyclopedia of linguistics* içinde (Vol. I. A-L, 620-622. ss.). New York: Routledge.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Durkin, P. (2009). *The Oxford Guide to Etymology*. Oxford: Oxford University Press.
- Durkin, P. (2014). *Borrowed Words. A History of Loanwords in English*. Oxford: Oxford University Press.
- Eker, S. (2010). Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar. N. G. Ergun vd. (Ed.), *Sosyoloji Yazıları 1, M. Cihat Özönder Anısına* içinde (197-211. ss.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Fasmer, M. (1964-1973). *Etimologičeskij slovar' russkogo yazıka, 1-4 tom*. Moskva.
- Georg, S. (2001). Türkisch / Mongolisch tängri Himmel / Gott und seine Herkunft. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 6, 83-100.
- Haspelmath, M. (2009). Lexical borrowing: Concepts and issues. M. Haspelmath ve U. Tadmor (Ed.), *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Haugen, E. (1950). The analysis of linguistic borrowing. *Language*, 26, 210-231. (Türkçe Tercümesi: Kerimoğlu, C. (2010). Dil Bilimsel Ödünçlemenin Analizi. *Dil Araştırmaları*, 7, 131-157).
- Johanson, L. (2002). *Structural factors in Turkic language contacts*. London: Curzon.
- Karaağaç, G. (1997). Alıntı Kelimeler Üzerine Düşünceler. *Türk Dili*, 552, 499-511.
- Kartallıoğlu, Y. (2016). Osmanlı Türkçesinde Ara Biçim I: Arapça ve Farsça Kelimeler. *Dil Araştırmaları*, 18, 103-124.
- Kastovsky, D. (1992). Semantics and Vocabulary. R. Hogg (Ed.), *The Cambridge History of the English Language The Beginnings to 1066* içinde (Vol. I, 290-408. ss.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Li, Y.-S. (2014). Some Star Names in Modern Turkic Languages-II. *TDAY-Belleten*, 62(2), 157-201.
- Meninski, F. M. (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae I*. Viennae.
- Mott, B.-L. ve Natalia, J. (2019). Semantic Borrowing in Language Contact. A. Grant (Ed.), *The Oxford Handbook of Language Contact* içinde (155-172. ss.). Oxford: Oxford University Press.
- Osman Sâib Efendi (1252/1836). *Ahkâmü'l-emrâz* (August François Chomel, Elements de pathologie générale'den çeviri), İstanbul: Darü't-tibaatü'l Âmiriye, 15.s.
- Öner, M. (2010). Türkçede Fransızca Örneğe ile Yaratılan Sözcükler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 99, 483-491.

- Öner, M. (2020). XIX. Asırda Yeni Dil ve Çok Anlamlılık. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5, 170-183.
- Öztekten, O. (2001). Türkçedeki Arapça Alıntılarının Fonolojisi Üzerine. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, 315-320.
- Redhouse, S. J. (1890). *Turkish and English Lexicon*. New Edition, Constantinople.
- Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien*, Lieferung I-6, Wiesbaden: Steiner.
- Smith, I. R. (2005). Language: Contact-Overview. P. Strazny (Ed.), *Encyclopedia of linguistics* içinde (Vol I. A-L, 600-602. ss.). New York: Routledge.
- Shiratory, K. (1945). Kaghan Unvanının Menşei. (Çev. İ. Gökbakır). *TTK-Belleten 1945*, 9(36), 497-504.
- Stachowski, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Stachowski, M. (2012). On the consonant adaptation of Arabic (and some Persian) loan-words in an Ottoman Turkish dictionary by Arcangelo Carradori (1650). *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 129 supplementum, 373-381.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Stachowski, K. (2020). Phonetic renderings in Turkish Arabisms and Farsisms. *Türkbilgi*, 40, 23-47.
- Şemsettin Sami (2010). *Kamus-ı Türkî*. (Hzl. P. Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati A-E*, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2016). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati K-L*. S. Tezcan (Ed.), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York: Linguistic Circle of New York.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Winford, D. (2003). *An Introduction to Contact Linguistics*. Oxford: Blackwell.

Kısaltmalar ve Çevrimiçi Kaynaklar:

- Akşam Gazetesi Arşivi
(<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/fulltextsearch/fulltextsearch>).
- EDPT: bk. Clauson 1972.
- Kubbealtı Lugati: <http://lugatim.com>
- Nişanyan Sözlük: <https://www.nisanyansozluk.com>
- OED Online: Oxford English Dictionary (<https://www.oed.com>)
- TDK TS: Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük (<https://sozluk.gov.tr>)
- TMEN: bk. Doerfer 1963-1975.
- Ulus Gazetesi Arşivi
(<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/fulltextsearch/fulltextsearch>)
- UW: bk. Röhrborn 1977-1998.
- Webster Online: <https://www.merriam-webster.com>